

Onderzoeksartikel

Vormingsmomenten. Een onderzoek naar de momenten waarop persoonsvorming zich voordoet in het onderwijs

Peter Elshout en Mascha Enthoven (InHolland)

Samenvatting

De discussie rondom persoonsvorming in het basisonderwijs heeft zich de afgelopen jaren vooral toegespitst op de vraag naar de meetbaarheid en daarmee de verantwoording van deze vorming. Omdat persoonsvorming een proces is dat zich ook voordoet zonder dat leerkrachten er planmatig mee bezig zijn en zonder dat het effect gemeten wordt, is het in het kader van deze verantwoording noodzakelijk om meer te begrijpen over de momenten waarop persoonsvorming zich voordoet.

In dit onderzoek zijn data van een groep studenten aan de pabo verzameld en geanalyseerd om antwoord te kunnen geven op de vraag wat de basale kenmerken van deze vormingsmomenten zijn. De participanten hebben tijdens het lesgeven op bureaubladen bijgehouden op welke momenten ze ervoeren persoonsvormend te handelen in termen van de vorming van persoonlijkheid, identiteit of karakter (Elshout & Enthoven, 2021). Deze bureaubladen hebben data opgeleverd over de duur van deze momenten, de betrokkenen en de vakgebieden waarop persoonsvorming zich voordeed. Ook hebben de studenten journals bijgehouden over het ontstaan van deze momenten.

Leraren in opleiding blijken tijdens een schooldag uiteenlopende momenten van persoonsvorming te ervaren. Deze momenten van persoonsvorming zijn verweven met allerlei vakinhouden maar vooral ook met vrije ruimte van leerlingen. Op basis van deze resultaten kan worden geconcludeerd dat het voor het begrijpen van de plaats en functie van persoonsvorming in het curriculum van het basisonderwijs belangrijk is meer onderzoek te doen naar de manier waarop persoonsvorming plaatsvindt, welke doelen men in het onderwijs voor deze persoonsvorming stelt en op welke manier het onderwijs verantwoording kan afleggen voor deze rol in de persoonsvorming van leerlingen.

1. Inleiding

1.1 Persoonsvorming en het curriculum

Het onderwerp persoonsvorming stond de afgelopen jaren regelmatig centraal in verschillende onderwijsdiscussies. Voorstellen voor de richting waarin het onderwijs zich zou moeten ontwikkelen onderschreven het belang van persoonsvorming (Platform Onderwijs 2032, 2015; Wetenschappelijke Curriculumcommissie, 2020). Recentelijk nog schreef de Inspectie van het Onderwijs over persoonsvorming: “Het is een opgave van het onderwijs om jongeren te begeleiden in deze individuele ontplooiing.” (Inspectie van het Onderwijs, 2022, p. 29). Eén van de onderwerpen die de afgelopen jaren centraal stond in de discussie, is de relatie tussen persoonsvorming en het curriculum (Visser, 2016). Zo werd bij de maatschappelijke discussie rond curriculum.nu de vraag opgeworpen in hoeverre en op welke manier persoonsvorming als apart doeldomein moest worden opgenomen (Wetenschappelijke Curriculumcommissie, 2020; Biesta, 2020). Nu een “grootschalig curriculumproces” definitief van de baan lijkt (Lebouille, 2022), en minister Wiersma de focus legt op wat hij ‘basisvaardigheden’ noemt (rekenen-wiskunde, Nederlandse taal, digitale geletterdheid en burgerschapsvorming), blijft de vraag op welke manier persoonsvorming zich verhoudt tot het curriculum onbeantwoord.

Tegelijkertijd krijgt ze een nieuwe relevantie door de nadruk op burgerschapsvorming als basisvaardigheid. De vraag naar de relatie tussen persoonsvorming en burgerschapsvorming hangt samen met een steeds terugkerend vraagstuk in de discussie: de definitie van persoonsvorming. De inspectie van het onderwijs beschrijft persoonsvorming bijvoorbeeld als “...de sociaal-emotionele ontwikkeling, het welbevinden en de motivatie om te leren.” (Inspectie van het Onderwijs, 2022, p. 68). Persoonsvorming schuurt volgens de inspectie “...dicht aan tegen burgerschapsvorming.” (Inspectie van het Onderwijs, 2022, p. 68).

Biesta daarentegen, pleit ervoor om het begrip ‘persoonsvorming’ juist los te maken van associaties met socialisatie en burgerschapsvorming. Bij persoonsvorming gaat het volgens Biesta om iets heel anders: “Hierbij gaat het er niet om kinderen en jongeren naar bepaalde (ideaal)beelden te vormen, maar hen te helpen hun vrijheid om te handelen te ontdekken en die vrijheid op verantwoordelijke en volwassen wijze ter hand te willen nemen.” (Biesta, 2018, p.21). Volgens Biesta is persoonsvorming niet terug te brengen tot een meetbaar leerdoel: “...persoonsvorming moet zeker geen apart leergebied worden, niet alleen omdat persoon-zijn geen curriculaire kwestie is maar een dimensie die doorheen het hele onderwijs speelt, maar ook omdat persoon-zijn niet als leerdoel begrepen moet worden, en we er dus voor moeten uitkijken dat het niet

in het ‘vakje’ leeropbrengsten of onderwijsuitkomsten terechtkomt.” (Biesta, 2020).

De vraag op welke manier persoonsvorming zich verhoudt tot het curriculum hangt dus samen met de invulling die gegeven wordt aan het woord ‘persoonsvorming’. Volgens Meeter (2021) is dat precies de reden om juist niet meer over persoonsvorming in het onderwijs te spreken. Hij beargumenteert dat persoonsvorming in de praktijk lang niet altijd te scheiden is van socialisatie. Daarnaast voltrekt het proces van persoonsvorming zich ook zonder dat de leerkracht zich erin mengt: “Voor zover we weten worden mensen ook personen zonder enig onderwijs... niets doen is kennelijk een heel redelijk curriculum voor persoonsvorming.” (Meeter, 2021, p. 2). Meeter beargumenteert dat het daarom onmogelijk is om een goed curriculum voor persoonsvorming op te stellen, en dat we bovendien nooit zouden kunnen meten of het werkt. “Niet alles hoeft toets- of becijferbaar te zijn, maar hoe kan onderwijs iets verbeteren zonder dat er iets meetbaars verandert bij de leerlingen?” (Meeter, 2021, p.4).

De discussie rondom persoonsvorming en curriculum blijft op deze manier steken in de vraag naar meetbare opbrengsten (zie ook: Karssen & Heemskerk, 2018). Toch is de vraag van Meeter, die retorisch bedoeld is, ook op te vatten als serieuze uitdaging: Op welke manier kunnen leerkrachten verantwoordelijk omgaan met vorming als er geen toetsen of andere middelen zijn om de ontwikkeling op het gebied van persoonsvorming in kaart te brengen?

Deze vraag vormt de aanleiding van dit artikel, waarin we onderzoeken op welke momenten persoonsvorming plaatsvindt, om beter grip te krijgen op dit proces en de verantwoording ervan.

In de volgende paragraaf gaan we dieper in op het waarom en het hoe van het verantwoorden van persoonsvorming in het basisonderwijs. Vervolgens zullen we beargumenteren dat een focus op momenten waarop persoonsvorming zich voordoet de discussie verder kan helpen en zullen we de resultaten van ons empirisch onderzoek naar deze momenten presenteren.

1.2 Het verantwoorden van persoonsvorming

Elshout & Enthoven (2021) beschrijven persoonsvorming als een voortdurend proces van ontwikkeling van persoonlijkheid, identiteit en karakter, waarbij zowel socialisatie als subjectificatie een rol spelen. Kinderen worden door allerlei invloeden, zoals ouders, leeftijdsgenoten en sociale media, gevormd.

Persoonsvorming is daarmee dus een proces dat ook plaatsvindt zonder dat we het als specifiek vak in het curriculum opnemen. De schoolomgeving is een plek waar kinderen een groot deel van hun tijd doorbrengen, en waar deze vorming plaatsvindt, bijvoorbeeld door interacties met andere kinderen, de leerkracht en de aangeboden leerstof. De leerkracht is in veel van deze vormende invloeden een mediërende persoon, wiens eigen identiteit een rol speelt in het proces. De leerkracht vormt het kind niet lineair en heeft niet altijd een eenduidig doel voor

ogen, maar geeft betekenis aan interacties, gebeurtenissen en lesstof (Elshout & Enthoven, 2022; zie ook: Enthoven, 2020). Deze vorming is op allerlei geplande maar veelal ook ongeplande momenten op een dag aan de orde (Elshout & Enthoven, 2020).

Hoewel we de invloed van vorming op kinderen niet kunnen meten, kunnen we de manier waarop we als scholen en leerkrachten handelen op dit gebied wel verantwoorden. Leerkrachten hebben verantwoordelijkheid om zicht te hebben op de invloed die zij met deze vorming op de ontwikkeling van kinderen hebben, en om elkaar kritisch te kunnen bevragen en naar elkaar en naar ouders of inspectie te kunnen verantwoorden hoe zij omgaan met deze invloed (Elshout & Enthoven, 2022).

De verantwoording op het gebied van persoonsvorming richt zich daarmee dus in eerste instantie op reflectie van de leerkracht op allerlei momenten van persoonsvorming, wat Enthoven 'Bedachtzaamheid na actie' noemt (Enthoven, 2020; Elshout & Enthoven, 2022). Het herkennen van deze momenten en het reflecteren op het eigen handelen vormt daarbij de basis voor het verantwoordingsproces.

1.3 Vormingsmomenten

Het belang van ongeplande momenten in de vorming van kinderen is een breder thema in de pedagogiek. Zo spreekt Max van Manen over 'pedagogische momenten': "The pedagogical moment is that exact instant of a pedagogical situation or relation when pedagogical action is required." (Van Manen, 2015, p. 35). Pedagogische momenten kenmerken zich door het pedagogische handelen dat gevraagd wordt van de leerkracht; het appel dat op hem of haar gedaan wordt. Van Manen benadrukt dat deze momenten zich ongepland voordoen, en niet planmatig in het curriculum te verwerken zijn, maar legt geen expliciete link met persoonsvorming. Van Kan (2021) beschrijft het belang van 'bumpy moments' die hij definieert als "...onderwijsmomenten die om reflectie van de leraar vragen." (Van Kan, 2021, p.26). Ze zijn gericht op het nemen van een onmiddellijke beslissing over hoe een bepaald praktijkprobleem aan te pakken. Van Kan benadrukt dat aan een bumpy moment een pedagogisch spanningsveld, zoals dat tussen sturen en loslaten, ten grondslag ligt en presenteert reflectie op basis van deze momenten vooral als didactisch hulpmiddel in de opleiding van leraren. Een derde term die wel gebruikt wordt is 'vormende onderbreking' (Ijsseling, 2021). Ijsseling beschrijft hoe juist onderbrekingen in de geplande lessen de kans bieden om vormend te handelen als leerkracht. "Juist in de barsten zit de vormende kracht van het onderwijs." (Ijsseling 2021).

In alle drie deze benaderingen zien we een nadruk op specifieke momenten die ongepland ontstaan tijdens een onderwijsdag, en waarop de leerkracht niet planmatig handelt. De verantwoording voor dit soort momenten kan daardoor niet liggen in het planmatig uitvoeren van het curriculum, of het toetsen van de

lesdoelen, maar wel in de reflectie op het moment zoals het zich voordeed. Hoewel de beschrijvingen van pedagogische momenten, *bumpy moments* en vormende onderbrekingen deels overlappen met vormingsmomenten, zoals ze centraal staan in ons onderzoek, zijn ze niet identiek.

Persoonsvorming is bijvoorbeeld niet automatisch verbonden met het pedagogische. Wie weet hoeveel vormende invloed didactiek heeft (Enthoven, 2020)? Ook het idee van bumpy moments is op het gebied van persoonsvorming te beperkend. Een vormingsmoment is namelijk niet automatisch een moment waaraan een probleem of dilemma ten grondslag ligt. Het kan een moment zijn waarop de leerkracht helemaal geen probleem ervaart, maar dat misschien juist heel normaal, of juist bijzonder prettig voelt. Vormende onderbrekingen tenslotte, worden gekenmerkt door hun onderbrekende karakter. Maar, zoals Van der Ploeg (2021) in een directe reactie op Ijsseling (2021) benadrukt, zit vorming niet alleen in momenten waarop het geplande, didactische werk onderbroken wordt.

Persoonsvorming doet zich op allerlei momenten van een dag voor. Maar wat zijn de basale kenmerken van deze momenten? Welke momenten zijn het? Hoe lang duren ze? Wie zijn erbij betrokken? Wat is de aanleiding voor dit soort momenten?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden hebben we in 2021 en 2022 met een aantal groepen pabostudenten empirisch onderzoek gedaan naar de momenten waarop vorming plaatsvindt. In dit artikel presenteren we daarvan de resultaten. De hoofdvraag die we op basis van deze data willen beantwoorden luidt:

Wat zijn de basale kenmerken van vormingsmomenten (duur, betrokkenen, vakgebieden, ontstaan) zoals deze worden ervaren door aankomend leerkrachten in het basisonderwijs?

In de eerste plaats kan kennis over deze vormingsmomenten studenten helpen om ze beter te leren herkennen, benutten en uiteindelijk verantwoorden. In de tweede plaats kan kennis over de manier waarop persoonsvorming zich in de praktijk van het basisonderwijs voordoet misschien ook de discussie rondom het verantwoorden van persoonsvorming, en de plaats die het zou moeten krijgen in het curriculum verder helpen.

2. Methodologie

2.1 Onderzoeksmethodiek

Dataverzameling

Om te onderzoeken welke momenten door aanstaande leerkrachten worden ervaren als vormingsmomenten en wat de eigenschappen van deze momenten zijn, is het belangrijk dat dataverzameling zo snel mogelijk plaatsvindt na dit vormingsmoment. Hoe minder tijd er zit tussen het moment van de ervaring en

het moment waarop de data wordt opgehaald, hoe kleiner de kans dat de participant zaken vergeet of door elkaar haalt. Dit is op het gebied van persoonsvorming belangrijk omdat er sprake is van subjectieve en intersubjectieve processen, die naarmate de tijd verstrijkt, minder precies gereconstrueerd kunnen worden (Van Manen, 2014). Hoewel empirisch onderzoek op basis van interviews ook veel informatie kan opleveren over persoonsvorming (zie bijvoorbeeld Elshout & Enthoven, 2020), hebben we gekozen voor instrumenten waarbij de data zo snel mogelijk na de ervaring van het vormingsmoment wordt opgehaald: een bureaublad en een journal.

Bureaublad: duur, betrokkenen, vakgebieden

Participanten gaven gedurende minstens tien stagedagen op een (leeg) bureaublad aan op welke momenten er volgens hen sprake was van persoonsvorming. De leidende vraag daarbij was: 'Op welke momenten is er sprake van de vorming van persoonlijkheid, identiteit of karakter van één of meer kinderen?' Daarmee baseerden we ons op de eerder voorgestelde theoretisch robuuste en in de praktijk herkenbare manier van spreken over persoonsvorming (Elshout & Enthoven, 2021), die ook met de participanten is verkend tijdens een les van het onderwijs dat participanten volgden.

Aan het einde van de dag werkten de participanten de korte notities die ze op de bureaubladen gemaakt hadden verder uit door de duur, betrokkenen en het vakgebied te beschrijven van elk van deze momenten. Iedere participant heeft op deze manier op minstens 10 dagen een bureaublad met meerdere vormingsmomenten ingevuld en uitgewerkt.

Twee verschillende groepen participanten die het keuzeonderwijs Meesterlijk met Mensen op verschillende momenten volgden aan de pabo's van Inholland hebben dit gedurende drie maanden lang één dag in de week gedaan. De eerste groep deed dit van februari tot april 2021. De tweede groep deed dit van september tot november 2021.

De eerste groep participanten beschreef alle drie de categorieën (duur, betrokkenen, vakgebied) telkens in eigen woorden op het bureaublad. De bladen waarop ze dat gedaan hebben zijn vervolgens verzameld en de data is in een spreadsheet gezet en geanalyseerd. Dit heeft geleid tot een kwantitatieve beschrijving van de duur, betrokkenen en het vakgebied van 1016 momenten waarop volgens participanten sprake was van persoonsvorming.

De tweede groep participanten vulde de informatie in een digitaal formulier in. Voor de keuzes die ze daarbij per categorie (duur, betrokkenen, vakgebied) konden maken, zijn de opties gebruikt die na analyse van de data van ronde 1 zijn vastgesteld (zie 'analysemethodiek'). Er was ruimte voor eigen inbreng van de student door de opties 'Anders'. Dit heeft geleid tot een verzameling van 871 momenten waarop volgens studenten sprake was van persoonsvorming. In totaal zijn er dus 1887 momenten in kaart gebracht.

Journal: ontstaan

Van de momenten die participanten op het dagelijks bureaublad hebben genoteerd, werd er dagelijks één uitgewerkt die participanten het meest kenmerkend vonden voor de vorming van persoonlijkheid, karakter en identiteit. Dit deden ze in een journal volgens de methodiek van de Lived Experience Description (Van Manen, 1997; 2014). Deze methodiek is uitgelegd tijdens een les van het keuzeonderwijs. Participanten gaven in ieder journal eerst een subjectieve beschrijving van het moment zoals ze het doorleefd hebben, zonder te oordelen over hun handelen. Vervolgens beantwoordden ze de vraag hoe ze achteraf op hun handelen terugkeken. Er is hierin geen verschil geweest tussen ronde 1 en ronde 2. Dit heeft geleid tot een verzameling van 201 beschrijvingen van vormingsmomenten die gebruikt zijn om de aanleidingen van vormingsmomenten in kaart te brengen.

2.2 Participanten

De participanten bestonden uit twee groepen studenten van pabo Inholland die van februari tot juni 2021 en van september 2021 tot januari 2022 onderwijs hebben gevolgd binnen de minor 'Meesterlijk met Mensen, Persoonsvorming in het PO'. Het gaat om groepen van respectievelijk 21 en 47 studenten uit Voltijd, Deeltijd, Verkorte Deeltijd en Duale opleidingsvarianten. De studenten vormden daarmee een zeer diverse onderzoeksgroep op het gebied van opleidingsvariant, leeftijd (18 jaar t/m 51 jaar) en gender. Ook op het gebied van de basisscholen en de groepen waarin de studenten het onderzoek uitgevoerd hebben bestond grote variatie. Zo is er informatie opgehaald bij openbare, protestants-christelijke, rooms-katholieke en algemeen-bijzondere scholen met uiteenlopende leerling-populaties in de groepen 1 t/m 8. De studenten namen vrijwillig deel na een uitgebreide instructie over het doel en de inhoud van het onderzoek, en hebben een toestemmingsverklaring ingevuld voor het gebruik van de door hen verzamelde data. Eén student heeft de toestemmingsverklaring niet ondertekend, en heeft dus wel het keuzeonderwijs gevolgd maar niet meegewerkt aan het onderzoek.

2.3 Analysemethode

2.3.1 Verwerking data bureaubladen

De bureaubladen van participanten uit ronde 1, waarop per vormingsmoment de duur, de betrokkenen en het vakgebied zijn genoteerd als open antwoorden zijn door de onderzoeker zorgvuldig doorgelezen en in een spreadsheet verwerkt. De antwoorden bij ieder onderdeel (duur, betrokkenen en vakgebied) zijn, in overleg met de tweede auteur en een mede-onderzoeker, geclusterd (Tabel 1, 2 en 3 hieronder). Deze analyse had zowel een inhoudelijk als een procesmatig doel. De data van ronde 1 zijn gebruikt in de analyse, maar zijn ook gebruikt om kaders te stellen voor de participanten in ronde 2. In ronde 2 hebben de participanten met

hetzelfde bureaublad gewerkt, maar zijn de resultaten door de participanten zelf digitaal ingevuld. Zij hebben daarbij een keuze gemaakt uit de categorieën waarin we als onderzoekers de data uit ronde 1 geclusterd hebben. De data van ronde 1 en 2 zijn beide meegenomen in de resultatensectie om daarmee de hoofdvraag te kunnen beantwoorden.

2.3.2 Beschrijving per onderdeel

Duur

In ronde 1 gaven de participanten een open beschrijving in eigen woorden van de duur van elk vormingsmoment. Deze open beschrijvingen zijn zorgvuldig doorgelezen door de onderzoeker en vervolgens geclusterd in overleg met de tweede auteur en een mede-onderzoeker van lectoraat De Pedagogische Opdracht (Tabel 1).

0 tot 1 min
1 tot 5 min
6 tot 10 min
11 tot 15 min
16 tot 30 min
> 30 min

Tabel 1. Categorieën duur vormingsmomenten

De participanten in ronde 2 hebben de kenmerken van de momenten via een digitaal formulier ingevuld, waarbij de antwoordmogelijkheden die opgesteld zijn in ronde 1 zijn gebruikt.

Betrokkenen

Ook hier zijn de open antwoorden die participanten gaven op de vraag naar de betrokkenen bij de vormingsmomenten geclusterd in overleg met de tweede auteur en een mede-onderzoeker van lectoraat De Pedagogische Opdracht (Tabel 2).

Eén leerling
Twee leerlingen
Groepje leerlingen
Hele groep

Tabel 2. Categorieën betrokkenen bij vormingsmomenten

De participanten in ronde 2 hebben bovenstaande antwoordmogelijkheden gebruikt in een digitaal antwoordformulier.

Vakgebieden

Respondenten in ronde 1 hebben open geformuleerd tijdens welk vakgebied het vormingsmoment zich voordeed. Dit resulteerde in een lange lijst vakgebieden en onderwijsmomenten die deels overlaptten en zich daarom nog niet leenden voor analyse. In overleg met de tweede auteur en een mede-onderzoeker van lectoraat De Pedagogische Opdracht zijn deze vakgebieden geordend (Tabel 3).

Vakgebied	Verwerking terminologie
Buiten spelen	Alle activiteiten die buiten plaatsvonden, ook benoemd als 'pauze'.
Spelen	Vrij spelen bij de kleutergroepen, ook wel benoemd als 'Spelen en werken' of 'hoeken'
Eten en drinken	Alle activiteiten die plaatsvonden tijdens het eten en drinken in de 'kleine' pauze of lunchpauze.
Zelfstandig werken	Ook wel benoemd als 'weektaak' en 'eigen tijd'
Engels	Specifiek zo benoemd.
Rekenen	Specifiek zo benoemd, of als 'rekenles' of 'rekenen en wiskunde'.
Schrijven	Specifiek zo benoemd of als 'schrijfles'
Lezen	Zowel technisch als begrijpend leeslessen en stillezen.
Spelling	Ook benoemd als 'dictée' of 'spellingsles'
Taal	Ook benoemd als 'taalles'
Levensbeschouwing	Ook benoemd met 'Kind op maandag', 'Trefwoord' en 'Geestelijke Stromingen'.
Wereldoriëntatie	Vakken benoemd als 'natuur en techniek', 'biologie', 'aardrijkskunde', 'topografie', 'geschiedenis' en 'verkeer'.
Burgerschapsvorming	Specifiek zo benoemd.
Sociale vorming	Benoemd als 'sociaal-emotionele vorming', 'kanjertraining', 'SEL' en 'leefstijl'
Gymles	Ook benoemd als 'lichamelijke opvoeding' en 'gym'.
ICT	Ook benoemd als 'computerles'.
Kring	Alle activiteiten in een kring, ook benoemd als 'maandagmorgenkring', 'dagopening' en 'kringgesprek'
Kunstzinnige oriëntatie	Alle vakken die met kunst te maken hebben zoals: 'Crea', 'tekenen', 'knutselen', 'handvaardigheid', 'muziek' en 'drama'.
Presenteren	Ook benoemd als 'spreekbeurt' en 'boekbespreking'

Tabel 3. Categorieën vakgebieden waarin vormingsmomenten voorkomen

De participanten van ronde 2 hebben de vakgebieden via een digitaal formulier ingevuld waarin bovenstaande vakgebieden als antwoordmogelijkheden zijn gebruikt. Participanten konden ook de optie 'Anders' gebruiken. Hier zijn bijvoorbeeld momenten benoemd die voor- of na schooltijd plaats vonden, of tijdens vakgebieden die niet in de lijst stonden, zoals yoga-les. Een aantal keer zijn de antwoorden bij 'anders' herleid naar één van de categorieën. Yoga-les is bijvoorbeeld herleid naar 'Gymles'. De resultaten zijn vervolgens, in samenspraak met de tweede auteur, geanalyseerd.

Verwerken data journals

De ruwe data waaruit we informatie over het ontstaan van vormingsmomenten hebben gedestilleerd bestond uit de journals die participanten aan het einde van de dag hebben geschreven. Deze beschrijvingen zijn door de auteur in overleg met de tweede auteur herleid naar categorieën zoals beschreven in Tabel 4. De

data is vervolgens gekwantificeerd en omgezet in grafieken in de resultatensectie.

Categorieën	Beschrijving
Problematisch contact tussen leerlingen	Momenten waarop de participant ervaarde vormend bezig te zijn door in te spelen op een negatieve situatie, zoals het oplossen van ruzies.
Niet-problematisch contact tussen leerlingen	Momenten waarop de participant ervaarde vormend bezig te zijn door in te spelen op iets niet-problematisch dat tussen leerlingen gebeurde, zoals complimenten die kinderen elkaar geven.
Voortkomend uit lesinhoud	Momenten waarop de participant ervaarde vormend bezig zijn doordat de lesinhoud hier aanleiding toe gaf, zoals het bespreken van het belang van vrijheid in een geschiedenisles over slavernij.
Initiatief leerling naar leerkracht	Momenten waarop de participant ervaarde vormend bezig te zijn op basis van initiatief van de leerling naar hem of haar toe, zoals een moment waarop een kind even iets persoonlijks deelt met de participant.
Initiatief leerkracht naar leerling	Momenten waarop de participant ervaarde vormend bezig te zijn op eigen initiatief, niet uitgelokt door problematisch of niet-problematisch gedrag tussen leerlingen, zoals het aanknopen van een gesprek omdat een leerling er treurig uitziet.

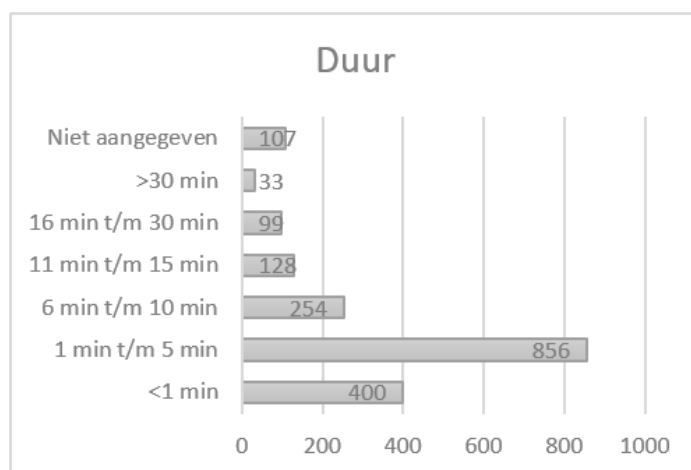
Tabel 4. Categorieën voor het ontstaan van vormingsmomenten

3. Resultaten en analyse

Hieronder zullen de data gepresenteerd worden die volgens de hierboven beschreven methodiek zijn opgehaald. De onderdelen 'duur', 'betrokkenen' en 'vakgebieden' zijn gebaseerd op bureaubladen waarop participanten uit ronde 1 en 2 1887 vormingsmomenten in kaart hebben gebracht. Het kenmerk 'ontstaan' is gebaseerd op 201 journals die in ronde 1 en 2 door de participanten geschreven en door de onderzoekers geanalyseerd zijn.

3.1 Duur van vormingsmomenten

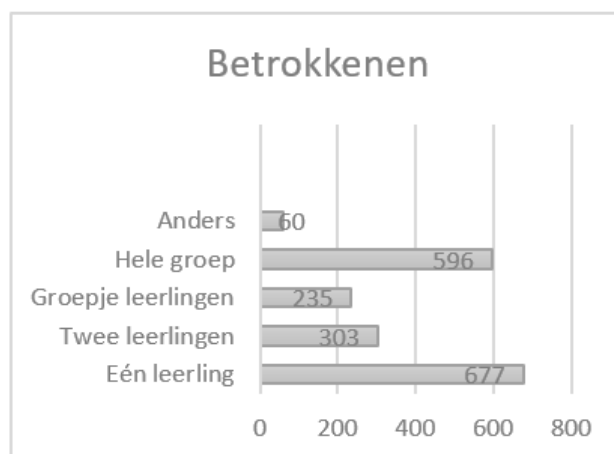
Leerkrachten ervaren momenten waarop de vorming van persoonlijkheid, identiteit of karakter aan de orde is over het algemeen als korte momenten (Figuur 1). Ze duren voor het grootste deel tussen de 1 en 5 minuten, maar duren ook wel eens korter dan één minuut. De open antwoorden zoals geformuleerd door kandidaten in ronde 1 laten zien dat momenten soms maar één of enkele seconden duren. Het gaat dan bijvoorbeeld om verbale en non-verbale uitingen die op dat moment als vormend ervaren worden zoals complimenten, waarschuwingen en knipogen.

Figuur 1. Categorieën van vormingsmomenten (n=1887)

3.2 Betrokkenen bij vormingsmomenten

Bij vormingsmomenten is in de meeste gevallen één leerling of de hele groep betrokken (Figuur 2). Uit de journals blijkt dat onderscheid tussen deze twee niet altijd scherp te maken is, aangezien het aanspreken van één leerling op het gedrag zich vaak in de hele groep afspeelt.

Figuur 2. Betrokkenen bij vormingsmomenten (n=1887)

3.3 Vormingsmomenten tijdens vakgebieden

Van de 1887 vormingsmomenten was in 493 gevallen niet aangegeven tijdens welke vakgebied het moment zich voordeed. De 1293 momenten waarbij wel een vakgebied genoemd zijn, zijn verwerkt in Figuur 3.

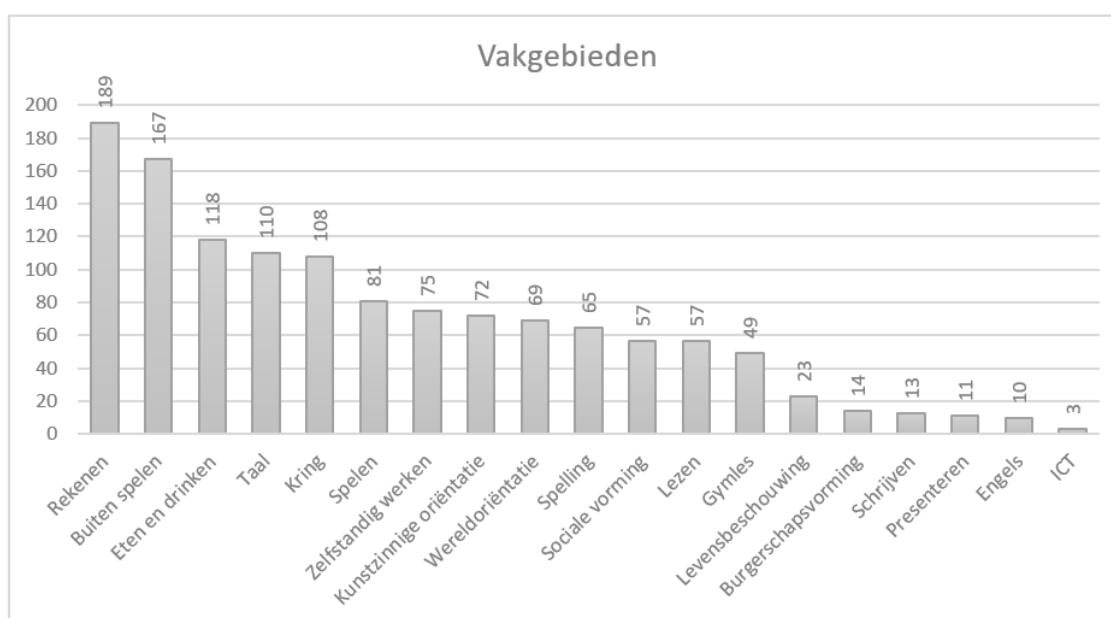
Ongeveer een derde van de vormingsmomenten (458 van 1293) doet zich voor tijdens het buitenspelen, eten en drinken, zelfstandig werken en spelen. Dit zijn relatief vrije momenten, waarbij de leerkracht vaak niet sturend aanwezig is.

Ook bij lessen doen zich ongeveer een derde van de vormingsmomenten voor: 523 van de 1293 momenten. Zo geven participanten aan veel vormingsmomen-

ten te herkennen tijdens rekenen, taal, kunstzinnige oriëntatie en wereldoriëntatie. Een belangrijke kanttekening daarbij is dat aan deze vakgebieden ook relatief veel tijd besteed wordt. Zo staan rekenen, spelling en lezen, in tegenstelling tot veel van de andere vakgebieden, dagelijks op het programma.

Tijdens de kring doen zich 108 vormingsmomenten voor. Een logische verklaring lijkt dat tijdens de kring veel persoonlijke gesprekken worden gevoerd die levensbeschouwelijk of sociaal-emotioneel van aard zijn.

De vormende vakken die in het officiële curriculum persoonsvorming tot doel hebben (levensbeschouwing, sociaal-emotionele vorming en burgerschapsvorming) worden relatief weinig genoemd. Ook hier moet de kanttekening gemaakt worden dat aan deze vakken op de meeste scholen minder tijd besteed wordt dan aan vakken als rekenen en taal.

Figuur 3. Vormingsmomenten tijdens vakgebieden (n=1293)

Deze data lenen zich niet om harde uitspraken te doen over de specifieke vakgebieden waarop persoonsvorming zich vaker of minder vaak voordoet. Wat wel duidelijk naar voren komt, is dat persoonsvorming tijdens allerlei vakgebieden en momenten aan de orde is, en zich niet alleen beperkt tot de vormende vakken.

3.4 Ontstaan van vormingsmomenten

Ontstaan algemeen

De door de participanten beschreven redenen voor het ontstaan van vormingsmomenten zijn door de onderzoekers geanalyseerd volgens de methodiek die beschreven is in paragraaf 3.3, wat geleid heeft tot vijf

categorieën. Van iedere categorie geven we hieronder twee voorbeelden uit de journals. Daarna worden de aantallen per categorie gepresenteerd (Figuur 4).

Problematisch contact

1. Een kind is boos omdat een vriendje zijn belofte heeft verbroken. Hij wil niet meer samenwerken. De andere leerling haalt de juf erbij om het op te lossen.
2. Kinderen uit groep 5 zien in de pauze hoe kinderen uit groep 2 takken afbreken van een boom en besluiten in te grijpen. Het wordt ruzie. De juf komt tussenbeide en begint een gesprek over omgaan met de natuur en met elkaar.

Niet-problematisch contact

3. Leerlingen reageren op negatieve toets-uitslagen door elkaar te steunen.
4. De klas komt terug van de gymles, maar de leerkracht moet even een gesprekje houden met een kind. Als ze terugkomt heeft iedereen eten en drinken gepakt en is de klas rustig aan het wachten. De juf houdt er even een niet-problematisch gesprek over.

Initiatief leerkracht

5. De leerkracht ziet hoe een leerling zich schaamt als hij jarig is en op een stoel moet staan terwijl iedereen hem toezingt. Ze besluit te zeggen dat hij mag zitten, wat een dankbare blik oplevert.
6. Een leerkracht ziet dat kinderen gestrest zijn voor een toets en besluit met de hele klas een gesprekje over omgaan met zenuwen te houden.

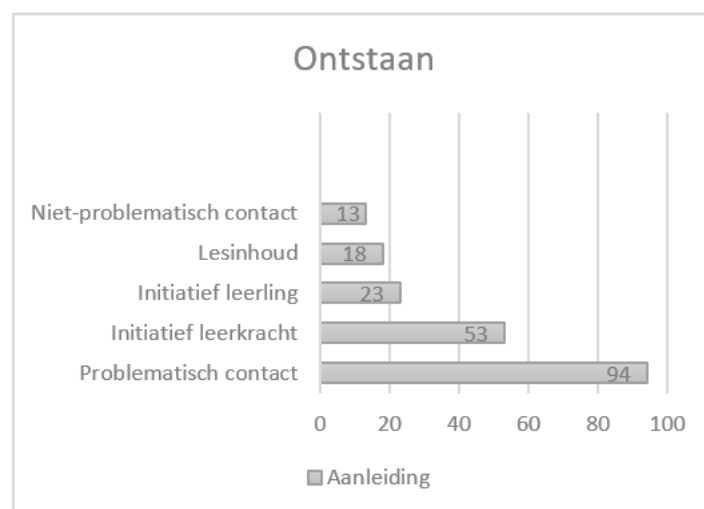
Initiatief leerling

7. Een leerling loopt tijdens de rekenles naar de leerkracht en zegt: 'Mijn opa heeft kanker.'
8. Een jongen uit groep 2 zegt tijdens het eten en drinken dat hij de nagellak van de juf zo mooi vindt. Er ontstaat een discussie over de vraag of jongens ook nagellak op mogen doen.

Voortkomend uit de lesinhoud

9. Tijdens de biologieles ontstaat een debat over roken. Eén kind vertelt dat ze het fijn vindt dat haar vader rookt omdat hij zo boos wordt als hij stopt met roken. Er ontstaat een mooi open gesprek.
10. De Engels-les gaat over DJ Avici. Er ontstaat een gesprek over zelfmoord. Bijna de helft van de vormingsmomenten (94 van de 201) heeft een problematische aanleiding (Figuur 4). Het gaat dan bijvoorbeeld om het uitpraten van ruzies of andere gebeurtenissen in het sociale domein. In ongeveer een kwart van de momenten (53 van de 201) neemt de leerkracht zelf initiatief om tijd te besteden aan persoonsvorming. De inhoud van bepaalde lessen is in

ongeveer 10 procent van de gevallen (18 van de 201) de reden voor het ontstaan van een vormingsmoment.

Figuur 4. Ontstaan van vormingsmomenten (n=201)

4. Conclusie

In deze paragraaf beantwoorden we de hoofdvraag van dit onderzoek: Wat zijn de basale kenmerken van vormingsmomenten (duur, betrokkenen, vakgebieden, ontstaan) zoals deze worden ervaren door aankomend leerkrachten in het basisonderwijs? Daarnaast beschrijven we mogelijkheden voor vervolgonderzoek dat op basis van deze conclusie kan worden gedaan.

4.1 Basale kenmerken van vormingsmomenten

Vormingsmomenten worden door leerkrachten ervaren als overwegend korte momenten (0 tot 5 minuten) waarbij vaak één of twee leerlingen betrokken zijn, of waarbij de hele groep betrokken is. Het komt ook voor dat een hele les als vormingsmoment ervaren wordt.

Vormingsmomenten komen voor tijdens veel verschillende vakgebieden en onderwijsmomenten. De aanleiding voor veel vormingsmomenten is problematisch contact tussen leerlingen, maar ook het initiatief van de leerkracht zelf is de basis voor ongeveer een kwart van de vormingsmomenten.

4.2 Persoonsvorming en het curriculum

Als we persoonsvorming opvatten als de vorming van het zelf, vanuit perspectieven als persoonlijkheid, identiteit en karakter, lijkt het een fenomeen te zijn dat zich op allerlei momenten van een schooldag kan voordoen en dat daardoor verweven is met allerlei vakken. Het gaat dan niet alleen om de vormende vakken in het curriculum, zoals levensbeschouwing en sociaal-emotionele vorming, maar net zo goed om rekenen, taal, kunstzinnige oriëntatie en wereldoriëntatie.

Vormende vakgebieden als sociaal-emotionele vorming, levensbeschouwing en burgerschapsvorming zijn zeker niet de enige momenten waarop persoonsvorming wordt ervaren door leerkrachten. Dit betekent dat vragen over de manier waarop persoonsvorming opgenomen zou kunnen of moeten worden in het curriculum, maar deels de lading dekken. Persoonsvorming zoals het zich voordoet in het basisonderwijs, dient zich vaak ongepland aan, en de manier waarop een leerkracht die persoonsvorming stuurt kan dus niet zomaar verantwoord worden door middel van een te plannen of toetsbaar curriculum. Een groot aantal vormingsmomenten vindt ongepland plaats. Er lijkt dus een verschil tussen de rol van persoonsvorming in het *curriculum*, en de rol van persoonsvorming in het *basisonderwijs*.

4.3 Het verantwoorden van persoonsvorming

Persoonsvorming kan zich in iedere soort les voordoen en is vaak ongepland. Het herkennen en benutten van vormingsmomenten zou daarmee een belangrijke manier kunnen worden om persoonsvorming te kunnen verantwoorden.

Dit herkennen en benutten van vormingsmomenten zou in de opleiding tot leerkracht al een rol moeten spelen. De reden hiervoor is dat persoonsvorming hoe dan ook onderdeel uitmaakt van het onderwijs. Het gaat daarbij niet alleen om het PO, maar ook om VO, MBO, HBO en WO. Je hebt als leerkracht op allerlei momenten invloed op de ontwikkeling van persoonlijkheid, identiteit en karakter van leerlingen en de manier waarop je die invloed uitoefent en verantwoordt is in veel gevallen anders dan de manier waarop je kwalificerende vakgebieden als rekenen en taal aanbiedt (Elshout & Enthoven, 2022), zelfs als deze gebieden in de praktijk nauw met elkaar verweven zijn. Het bestuderen van vormingsmomenten met behulp van journals is door participerende studenten als zeer waardevol ervaren en zou een didactisch hulpmiddel kunnen zijn om aankomend leerkrachten voor te bereiden op hun rol op het gebied van persoonsvorming.

5. Discussie

De resultaten van dit onderzoek laten vooral zien dat het centraal stellen van momenten waarop vorming zich in de ogen van leerkrachten voordoet, een vruchtbare invalshoek is en dat er nog veel ruimte is voor nieuw empirisch onderzoek op het gebied van persoonsvorming. In dit verkennende onderzoek waren bijvoorbeeld veel verschillende deelnemers en scholen betrokken. Het zou interessant kunnen zijn om te onderzoeken wat relevante verschillen zijn tussen vormingsmomenten op verschillende type scholen in verschillende groepen of bij verschillende leerkrachten. Ook het gesprek binnen scholen op basis van journals en intervisie rond persoonsvorming zou een vruchtbare manier kunnen

zijn om als team grip op persoonsvorming te krijgen en zou nieuwe data over persoonsvorming kunnen opleveren.

Het huidige onderzoek roept ook andere vragen op. In hoeverre maakt het uit dat de participanten in ons onderzoek studenten waren? Herkennen ervaren leerkrachten persoonsvorming op andere momenten? En wat betekenen deze empirische resultaten voor het theoretisch discours rondom persoonsvorming? In hoeverre kunnen de ervaringen van leerkrachten dit discours verrijken en aanscherpen? Om deze vragen te beantwoorden zal het lectoraat De Pedagogische Opdracht in samenwerking met de Universiteit voor Humanistiek vanaf september 2022 starten met een promotieonderzoek naar de manier waarop ervaren leerkrachten persoonsvorming beschrijven en beleven.

Auteurs

Peter Elshout

Peter Elshout studeerde theologie aan de VU en heeft zestien jaar als leerkracht in het basisonderwijs gewerkt. Tegenwoordig is hij docent levensbeschouwing aan de pabo van Inholland in Dordrecht en doet hij onderzoek naar persoonsvorming voor het lectoraat De Pedagogische Opdracht.

Peter.Elshout@inholland.nl

Mascha Enthoven

Dr. Mascha Enthoven is lector van het lectoraat De Pedagogische Opdracht, dat leraren ondersteunt bij het vervullen van hun pedagogische opdracht. De ondersteuning gebeurt door deze opdracht te formuleren binnen hun handelingsinvloed, door ervarings- en collectief leren binnen hun schoolcontext mogelijk te maken en dit te voeden door middel van onderzoek.

Mascha.Enthoven@inholland.nl

Referenties

Biesta, G. (2018). Persoonsvorming in het onderwijs: over vorming-van-personen en vorming-tot-persoon-willen-zijn. In: Geerdink, G. & De Beer, F. (Reds.) *Kennisbasis lerarenopleiders, katern 6: Vorming in de Lerarenopleidingen*. Velon. www.velon.nl.

Biesta, G. (2020). Gert Biesta over de voorstellen van 'curriculum.nu'. *Didactief*. Geraadpleegd op 21-06-2022 van <https://didactiefonline.nl/blog/blonz/gert-biesta-over-de-voorstellen-van-curriculumnu>

Elshout, P., & Enthoven, M. (2020). Vorming volgens de Leerkracht: Brede vorming in het geïnterpreteerde curriculum van basisscholen. *Tijdschrift voor Lerarenopleiders*, 41(2), 122-132. www.velon.nl.

- Elshout, P. & Enthoven, M. (2021). Grip op het zelf. Een voorstel voor een theoretisch rubuuste en in de praktijk herkenbare manier van spreken over persoonsvorming. *Tijdschrift voor lerarenopleiders*, 42(3), 33-43. www.velon.nl.
- Elshout, P. & Enthoven, M. (2022). Grip op persoonsvorming. Hoe bedachtzaamheid na actie aankomende leerkrachten kan voorbereiden op hun rol op het gebied van persoonsvorming. *Tijdschrift voor lerarenopleiders*, 43(1), 32-45. www.velon.nl.
- Enthoven, M. (2020). Bedachtzaamheid na actie. Lectorale rede. Inholland.
- Inspectie van het Onderwijs. (2020). *Themaonderzoek burgerschapsonderwijs en het omgaan met verschil in morele opvattingen*. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- Ijsseling, H. (2021). Maan roos vis vuur. *Didactief*. Geraadpleegd op 21-06-2022, van <https://didactiefonline.nl/blog/blonz/maan-roos-vis-vuur>
- Karssen, M., & Heemskerk, I. (2018). *Opbrengsten van toekomstgericht onderwijs*. Kohnstamm Instituut.
- Lebouille, M. (2022). Een grootschalig curriculumproces lijkt definitief van de baan. *Didactief*. Geraadpleegd op 21-06-2022 van <https://www.curriculumcommissie.nl/actueel-berichten/didactief%3A-een-grootschalig-curriculumproces-likt-definitief-van-de-baan.->
- Meeter, M. (2021). Weg met persoonsvorming! *Didactief*, 51(3), 24-25.
- Platform Onderwijs 2032 (2015). *Analyse Onderwijs 2032*. Platform Onderwijs 2032.
- Van der Ploeg, P. (2021). Programmatische instructie en vormende onderbreking. *Didactief*. Opgehaald op 21-06-2022 van <https://didactiefonline.nl/blog/blonz/programmatische-instructie-en-vormende-onderbreking>
- Van Kan, C. (2021). *De waarde(n) van onderwijs*. Hogeschool Rotterdam Uitgeverij.
- Van Manen, M. (1997). *Researching Lived Experience*. Second Edition. Routledge.
- Van Manen, M. (2014). *Phenomenology of practice*. Routledge.
- Van Manen, M. (2015). *Pedagogical tact*. Routledge.
- Visser, A. (2016). Persoonsvorming als curriculaire uitdaging?! SLO.
- Wetenschappelijke Curriculumcommissie (2020). *Kaders voor de toekomst*. CurriculumCommissie.